

ЗАМАНА АДАБИЯТЫ ЖАНА ЖАЗГЫЧ АКЫНДАР

Бул макалада Кыргыз адабиятындагы өз баасын толук ала элек маселелердин бири «замана агымына» арналган. Замана адабиятынын өнүгүүсүн оозеки жана жазуу түрүндө деп экиге бөлүп, негизинен жазма адабиятына басым жасаган. Аны ишке ашырууда жазгыч акындар Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Алдаш Молдолордун ушул агымдагы чыгармаларын колдонгон.

Кыргыз адабиятындагы «замана» агымы алгач оозеки түрдө өнүгүп, көркөм адабий казынабызга «Акыр заман», «Тар заман» өңдүү чыгармаларды кошту. Кийинчирээк бул багыт жазуу түрүндө өнүгүп, «Зар заман», «Хал заман» деген аталыштагы чыгармалар менен адабиятыбызды байытты. Албетте, жазгыч акындар бул чыгармаларын дароо эле жазуу жүзүндө жараткан деп айта албайбыз. Алгач алар эл казынасындагы эчен кылымдан бери улам кийинки муун тарабынан толукталып келе жаткан көркөм мурастарды, же ал мурастарга таасирленүү менен импровизация аркылуу жараткан, утуучулардын алдында аткарып жүргөн чыгармаларын жазышы мүмкүн. Мына ушундай алгач оозеки түрүндө өнүгүп, андан аркы жашоосун жазуу аркылуу уланткан тематиканын бири – замана агымы.

Кыргыз замана адабиятынын мына ушул өзгөчөлүгүнө карап, шарттуу түрдө экиге бөлүп кароого болот:

1. Оозеки түрүндөгү замана адабияты;
2. Жазуу түрүндөгү замана адабияты;

Оозеки өнүккөн замана адабиятында («Акыр заман», Калыгул, «Тар заман» Арстанбек) орус империясынын оторчулук саясаты кыргыз жергесине келе элек жана жаңыдан келе баштаган мезгили сүрөттөлөт. Ал эми бул тематиканын жазуу жүзүндөгүсүндө болсо, (Молдо Кылыч «Зар заман», Алдаш Молдо «Хал заман») ал империянын бийлиги жергебизде чыңалган учуру көркөм баяндалат. Ал чыгармалар жазуу жүзүндө экендигине карабастан, бизде түп нускада эмес, оозеки же эл оозунан чогултуп жеткендиги белгилүү. Замана темасына түздөн-түз тиешеси бар бул багыттын маңызын өз мазмунуна камтыган түп нускадагы көркөм мурастар дагы жок эмес. (Т.Молдо, С.Орозбаков). Алардын ичинде Молдо Нияз («Х Санат дигараст») заманчы акындардын катарында айтылбай жүрөт. Молдо Нияздын чыгармачылыгынан заман темасынын орун алышы мыйзам ченемдүү көрүнүш катары каралып, анчалык деле таң калууну жаратпайт. Анткени анын акындар поэзиясынын ошол мезгилде салтка айланган бул тематикасына кайрылбай кетиши мүмкүн эмес эле. Өзгөчө, «Х санат дигараст» түздөн-түз заман багытындагы чыгарма. Анда замандын бузулушун орус империясынын келиши менен байланыштырып, алардын саясатына ачык макул болбойт:

Азамат эрлер жок болду,
Албарс кафир бек болду...
Мусулман мынча кор болду?
Бутпарас кафир зор болду,
Катка түштү үйүбүз,
Калбады жакшы бийибиз,» [1,57-б] - деген саптарды жаратат.

Ал гана эмес орус падышачылыгынын өкүлдөрүнө каргыш сөздөрдү багыштоо менен алардын бардыгына, баласына чейин өлүм тилейт

Ошондой эле башка өлкөлөрдөн («урумнан», «фракнан», «ооганан») жардамга кошуундардын келе турганынан кабардар болуп, алардын келишин күткөндүгүн:

«Букардан кошуп келсе экен,

Бутпарас баары өлсө экен,
Урумдан кошуп келсе экен,
Уругу куруп калса экен.
Франкнан кошуп келсе экен,
Палит кафир өлсө экен.
Оогандан кошуп келсе экен,
Орустар ойрон болсо экен...» [1,59-6]

«Сыфатына кылабыз,
Жакшылардын көзү жок.
Франк менен Ооганын
Наамы келет өзү жок ...» [1,59-6] деген ырларынан көрөбүз.

Башка заманчы акындардын чыгармаларында кездешпеген, ислам дининдеги «акыр заманда» жарыялоочу жана андан сактоочу адам:

«... Имам Махти келсе экен,
Ит кафир баары өлсө экен...» [1,58-6] деп эскерилет.

Көрсөтүлгөн мисалдарга таянуу менен Молдо Ниязды дагы заманчы акындардын катарына кошууга толук болот. Анткени, биз таанышкан адабияттарга таянсак, жараткандын амири астында акыйкаттын жолунан тайбаган Имам Махти тирүү пайгамбар болуп эсептелинет.

XIX кылымдагы олуттуу өзгөрүүлөргө байланыштуу пайда болгон кыргыз замана адабияты салттуу поэзияга айланган. Акындык өнөрдүн күчтүү өкүлдөрү мейли оозеки, мейли жазгыч акын болсун, бул темага кайрылбай кетүүсү сейрек кездешет. Андай жазгыч акындардын дагы бири – Молдо Кылыч. Ал бул багытка тиешелүү «Зар заман» («Зилзала») сыяктуу чыгарманы жараткандыгы белгилүү. Замана багытындагы башка чыгармаларга салыштырмалуу «Зар заман» изилдөөгө алынып, «оң» жана «терс» пикирлерге тушуккан.

Дегеле, Молдо Кылычтын чыгармаларын эл ичинен жыйнап - изилдеп жарыялоодогу чоң эмгек окумуштуу Тазабек Саманчинге тиешелүү. Окумуштуу Молдо Кылычтын жалпы чыгармачылыгын изилдөөдө биз сөз кылып жаткан «Зар заманга» да кеңири токтолот. Чыгарманын «санат түрүндө, макал сыяктуу үлгү, насыят сөздөр менен айтылган, көлөмдүү чыгарма экендигин» белгилеп, классификациялаган [2, 232-233- б.].

Молдо Кылыч «Зарзаман» поэмасында өзүн тааныштыруу менен бирге, санаттарынын сансыз экендигин белгилөө менен «болжолу жок санаттарга» кеңири токтолот. Санаттардын арасында:

«Зарзаманды» карасаң,
Даамы татты казыдай.
Эч болбосо ширеси,

Чекенденин ашындай»... [2. 124-б] өңдүү ыр саптары аркылуу жазгыч акын өз чыгармасы «Зарзамандын» сапатын жогору баалайт. Анан да бир кезде Арстанбек акындын айткандарынын келгендигин:

«Жүк артылат дечү эле,
Торпок менен танага,
Арстанбектин айтканы-

Билсең ушул замана ...» [3,683-б.] - деген ыр саптары менен баяндап берет.

Молдо Кылыч өзүнөн мурунку «заманачылар» Калыгул, Арстанбектердин айткандары менен тааныш болуп, алардын чыгармаларына таасирленгендигин дагы байкоого болот.

Орус империясынын саясатына, бийлигине каршы күчтү, жардамды сырттан күткөн ойлорун да кагаз бетине түшүргөн. Андай сезимдер төмөнкү ыр саптарынан ачык көрүнүп турат:

«Кыргыз кылып каапырды,
Кана, кудай алганы?
Калпа Султан Урумдан,
Кана, тийген жардамы? ...» [2,142-6].

Молдо Кылыч жеке эле өзүнө чейинки кыргыз акындарына, фольклоруна таасирленбестен, чыгыштын чыгармалары менен дагы жакындан тааныш болуу керек.

Жазгыч акындардын чыгармачылыгынын ичинен эң көлөмдүүсү «Зарзамандын» мазмунунда чындыгында эле карама-каршылыктар кездешет. Чыгармада бирде орус колонизаторлорунун келиши менен ата-бабадан калган каада-салттын жоголгондугун, жылдан-жылга замандын оорлогондугун, мусулмандардын кор болгондугун, жалганды законго тууралап чын кылып, албаган малды төлөтүп алуусун карапайым эл жер ээлигинен ажырагандыгын, орозо, намаздын бузулгандыгын жана башкаларды айтат. Айрым учурларда болсо, жогорудагы айтылгандарга катарлаш эле:

«Өкүмдүк кылбайт бириңе,
Колумдан келип турат деп,
Зордук кылбайт диниңе ...» [2,140-6].

«Орустан көрбө күнөөнү,
Кыргыздын курсун тилеги....» [2,161-6].

деген сыяктуу ырлар аркылуу падышалык бийликке жан тартат. Андан ары акын «Зарзаман» поэмасын жыйынтыктоодо жергиликтүү болуштар тарабынан карапайым эл эзилип жаткандыгын кабарлайт. «Орустун кана жазыгы?» деп ортого суроо таштоо менен, бул бийликтин сакталып калышын каалагандыгын, тилегин төмөнкү ыр саптарынан билебиз:

«Кылба журтум убайым,
Орусту берген кудайым.
Мусулманга каратпа,
Деп тилеймин, сураймын...» [2, 162-163-6].

Негизинен, биздин пикирибизче, жазгыч акын Молдо Кылычтын «Зарзаман» поэмасы алгач падышалык орус бийлигинин кыргыз жергесине келиши менен пайда болгон терс көрүнүштөргө таптакыр каршы пикирдеги жана кийинчирээк ал бийликтеги оң нерселерди да колдогон ырлары көптөгөн санаттар аркылуу бириктирилип бир нечелеген жылдар ичинде жазылган чыгарма деп айтууга болот. Жергиликтүү элдин да, сырттан келген «келгиндердин» да жакшы-жаман саптарына калыс баа берилет.

Молдо Кылычтан кийин «акырзаман» темасын орус падышачылыгынын кыргыз жергесине келиши менен байланыштырып, жазуу түрүндө андан ары уланткан жана жыйынтыктаган – Алдаш Молдо Жээникеев. Анын «замана» багытындагы «Халзаман» аттуу поэмасы бизге оозеки түрүндө сакталып жетти. Поэманын жазылыш мезгили боюнча түрдүү маалыматтар кездешет.

Тилекке каршы, «Халзамандын» түп нускасы сакталган эмес. Белгилүү болгондой, Совет мезгилинде ага көңүл бурулган да эмес. Бирок өз мезгилинин билимдүү адамдарынын бири, фольклорист Ыбырай Абдрахманов эсинде калгандарын жазып, болжолдуу 1949-жылдары, колжазмалар фондусуна өткөрөт. «Халзаман» поэмасы советтик доордун акыркы жылдарында, тактап айтканда, 1990-жылы «Мурас» китебинде, 1999-жылы «Кыргыз поэзиясынын антологиясына» үзүндү түрүндө гана жарык көргөн.

Чыгарма «ар заман өтүп», «хал замандын» келгендигин жана бул жашоонун убактылуу экендигин, пайгамбар, падышалар, Улукман, Азиретаалы, Кожо Акмат Ясавий жана башкалардын дүйнөдөн өткөндүгүн баяндоо менен башталат.

Орус империясынын өкүлдөрүнүн кыргыз жергесине келиши менен башка улуттагы элдердин да келиши Алдаш Молдодон мурунку заманчы акындарда деле кездешет, бирок кыскача гана берилет. Ал эми Алдаш Молдодо алардын келиши, жашоо өзгөчөлүгү, мал чарбачылыгы, кийген кийимине чейин кеңири сүрөттөлөт:

Алдаш Молдо өзүнө чейинки «заманчыларда» айтылган «этеги жок, жеңи жок чапан кийген» мезгилдин келгендигин:

Кемселинде жака жок,

Кепичинде така жок ...» [4,6-6] деп сүрөттөйт. Жазгыч акын Алдаш Молдонун бул «Халзаман» (Замандын ал-абалы) поэмасы орус падышачылык өкмөтүнүн Столыпиндик жер саясатынын учурун сүрөттөйт. Бул саясат 1905-1907-жылдардагы биринчи орус революциясына байланыштуу.

«Халзаманда» ысыккөлдүк элдин дыйканчылыкка ылайык жерлери жергиликтүү байлар жана орустарга берилип, хуторлор салынып, карапайым калк тоо-ташка сүрүлүп, ал эле эмес, Атбашыга, Текеске көчө баштагандыгы айтылат. Чындыгында, эркин көчмөндүккө шартташкан кыргыздар отурукташып жашоону жактырышкан эмес.

Ошондой болсо да өз мезгилине тиешелүү билимге ээ адамдар Темир Молдо, Талып Молдолор карапайым адамдарды топтоп отурукташып калгандыгы айтылат.

Анан да, «Халзаманда» Балбай, Өмүр, Тилекмат, Батыркан сыяктуу баатыр, чечен, эл башчыларынын бир нечеси баяндалат.

Ошентип, жеринен айрылган эл салынган салыктан баш көтөрө албай, мурунку салтын жоготуп, укугу тебеленип, кордолгонун Алдаш Молдо: «Базарга элди жүргүзбөйт», «жалдуу жылкы мингизбейт...» же болбосо:

«Аштык айдар жери жок

Азып жүрөт кайран эл...» - деп арман кылуу менен, суроону тике коюп, эгер ушул нерсе улана берсе, иш башкача бүтөрүн эч тартынбастан эскертет:

«Шол кылганы дуруспу?

Аргасы кеткен эли-журт,

Акыры түбү бир күнү

Бунт кылып салар урушту...» [3, 712-6].

Жазгыч акын Алдаш Молдо орус империясынын өкүлдөрүнө, оторчулук саясатка бул чыгармасында ачык каршылыгын билдиргендигин:

«Кыла албасак эч бир иш,

Кыйналгандан түрмөң тынч...»

Аш калбады ичерге

Айыптасаң мейличи,

Айдатып жибер Шиберге...» [3, 712-6].

деген ыр саптарынан көрүүгө болот.

Жогоруда айтылгандай, ал элдин эркиндиги үчүн камалып, же айдалып кетүүдөн дагы кайра тартпайт.

Ошентип, XIX кылымдагы коомдук, саясий өзгөрүүлөрдүн натыйжасында пайда болгон «заман агымынын» өкүлдөрү бул жаңы тематиканы алгач оозеки, кийинчерээк жазуу түрүндө өнүктүрүү менен биздин күнгө бир нече көркөм мурастарды калтырышты. Советтик мезгилде заманчы акындарыбыздын чыгармачылыгы эмес, ысымын атоого айбыгып келсек, азыркы эгемендүүлүктүн түзгөн шартында алардын көркөм мурастарын окуп, үйрөнбөй, изилдөө иштерин жүргүзбөй калуу чабалдык деп айтууга болот.

Анткени, заман агымындагы поэзия – кыргыз элинин, колониялык эзүү мезгилиндеги жашоосунун, тепселген теңсиздигинин, эл-жер үчүн болгон чексиз сүйүүсүнүн, азаттыкка талпынуусунун, эркиндикке умтулуусунун, аргасыз көз жашынын көркөм чагылдырылышы. Бул ырлар улуттук ар-намысты, Атамекенди сүйүү сезимин козгоору анык. Демек, биздин коом үчүн муктаждыгы бар. «Зар заман» өлөңдөрү улуттук таалим-тарбиянын табигый калыбын сактоого, салт санааны унутпоого үндөйт», [5, 346-б] - дейт ушул багытта атайын иликтөөгө алган казак окумуштуусу Бауржан Омор уулу.

Чынында, заманчы акындарыбыз ошол учурда эл башына түшкөн оор күндөрдүн жеңилдечү мезгили үчүн, бүдөмүктөнгөн келечектин жаркырап атчу таң үчүн тынчсызданып, анын жолун издеп айласыз арманын айткан рухий казына жаратышкан. Ал рухий казынаны, башкача айтканда, замана адабиятын алдыда дагы көптөгөн илимий изилдөөлөр күтүп тургандагы шексиз.

АДАБИЯТТАР

1. Молдо Нияз. Санат дигарастар. –Б, 1993.
2. Молдо Кылыч. Казалдар. -Б.: Адабият, 1991.
3. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. -Б., 1999.
4. Кол жазмалар фонду. Инв. (257) 135.
5. Омор уулу Бауржан. Зар заман поэзиясы. -Алматы: Билим, 2000.